

# داستانهای عبرت آموز مصور

## روایت سده نوزدهمی از مجموعه ضرب‌المثل‌های فارسی قدیمی

### (جامع‌التمثیل)

#### اولریش مارزلف

#### ترجمه افسانه منفرد

هرگاه کسی در جستجوی اطلاعات عمومی قابل اتکا درباره ضرب‌المثل‌های فارسی در مرجع معیار موضوعات جهان اسلام یعنی *دایرةالمعارف اسلام* باشد، بی‌شک به این نتیجه خواهد رسید که زبان فارسی «در اصطلاحات و ضرب‌المثل کاملاً غنی» است، و ادبیات فارسی «مشحون از ضرب‌المثل است»، اما نه خود ایرانیان و نه پژوهشگران غربی برای کشف کردن، طبقه‌بندی و نظام‌مند کردن و یا تجزیه و تحلیل کردن موارد در دسترس تلاشی نکرده‌اند. مقاله کوتاه درباره ضرب‌المثل‌های فارسی در *دایرةالمعارف اسلام*، تنها به طول یک ستون<sup>۱</sup> (قس مقاله دو ستونی ضرب‌المثل‌های ترکی<sup>۲</sup> و تقریباً بیست ستونی ضرب‌المثل‌های عربی<sup>۳</sup>) تنها بررسی مختصر و اجمالی و هرچند علاقه‌برانگیزی است درباره ضرب‌المثل‌های ایرانی که کلمات قصار را شامل نمی‌شود و گرچه ارجاعات آن از نظر تعداد مناسب است، همه قابل اعتماد نیست.

پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی فاقد پژوهشگری مختص ضرب‌المثل‌هاست؛ همانند کسی چون رودلف سلهایم که توانسته است در زمینه مشابه و مجاور یعنی مطالعات مربوط به ضرب‌المثل‌های عربی قدیم، این حوزه را ارتقا دهد.<sup>۴</sup> به علاوه محققان غربی در زمینه ضرب‌المثل‌های فارسی از بسیاری از تلاش‌های محققان ایرانی در زمینه ادبیات و ادبیات عامیانه آگاهی ندارند.<sup>۵</sup> نقطه عطف پژوهش در مطالعات ضرب‌المثل‌شناسی ایرانیان در این حوزه تألیف به یادماندنی علی‌اکبر دهخدا، *امثال و حکم* است که نخست در تهران به چاپ رسید (۱۳۱۱-۱۳۰۴)<sup>۶</sup> و نیز *داستانهای امثال امیرقلی امینی*، اثری که انتشار عمومی آن به سبب شرایط سیاسی، بیست و پنج سال به تأخیر افتاد تا اینکه سرانجام در ۱۳۲۴ به عموم عرضه شد (چاپ دوم ۱۳۳۳، چاپ مفصل سوم ۱۳۵۱)؛ و همچنین *تمثیل و مثل سیدابوالقاسم انجوی شیرازی* که جلد اول آن در ۱۳۵۲ چاپ شد<sup>۷</sup> (چاپ مفصل بعدی در ۱۳۵۷ بود). بعدها جلد دوم این کتاب را یکی از شاگردان پیشین انجوی، سیداحمد وکیلان تألیف کرد (۱۳۶۶). در حالی که دهخدا عمدتاً مواد اثر خود را از منابع ادبی استخراج کرده است و تنها به ادبیات عامیانه و روایات شفاهی در مرحله بعد ارجاع داده است، مطالعات امینی پیشگام و انجوی متخصص فرهنگ عامه به سبب قدردانی از نقش و عملکرد ضرب‌المثل‌های فارسی در متن مطالب

درخور تقدیر است: آنها آوردن خشک و صرف امثال را با داستان‌هایی همراه کردند که به پیدایش ضرب‌المثل یا جنبه‌های خاص آن مربوط می‌شود؛ در نتیجه در بسیاری موارد تفسیر و تعبیر اصلی و کاربرد ضرب‌المثل را نیز توضیح داده‌اند. دسترس در آرشوی بزرگ فرهنگ عامه که انجوی خود آن را بنیان نهاده بود بهره برده‌اند.<sup>۸</sup> آرشویی که از روایات شفاهی معاصر گردآمده بود. برای اجتناب از تأکید ویژه بر تفسیرهای شخصی، آنان حتی گونه‌های مختلف و همزمان ضرب‌المثل‌ها و داستان‌های مربوط به آنها را نقل می‌کنند و افزون بر این درباره اصل و ریشه آنان نیز اطلاعات کاملی ارائه می‌کنند. برخی از آثار فارسی بعدی کار امینی را سرمشق خود قرار دادند نظیر *داستانهای امثال مرتضویان* (اصفهان، ۱۳۴۰)، *کاوشی در امثال و حکم فارسی* یحیی برقی (تهران، ۱۳۵۱) یا *ریشه‌های تاریخی امثال و حکم مهدی پرتوی* آملی (تهران، ۱۳۵۲، ج ۲، ۱۳۶۹) با مقدمه انجوی شیرازی. مع‌ذلک بیشتر آثار قابل دسترس فعلی، تنها فهرست الفبایی ضرب‌المثل‌ها را که گاه با توضیحات کوتاهی همراه‌اند و درواقع نوعی فرهنگ‌نامه‌اند از آن جمله: *فرهنگ لغات عامیانه جمالزاده* (ویراسته محمدجعفر محبوب، تهران، ۱۳۴۱) و *فرهنگ عوام امیرقلی امینی* (تهران، بی‌تا). آثار بسیار دیگری بر این سیاق تألیف شده است، مانند *اندروزها و مثل‌های مصطلح در زبان فارسی* (تهران، ۱۳۶۴) از امیرمسعود خدایار، *قند و نمک: ضرب‌المثل‌های تهرانی* از مورخ اجتماعی جعفر شهری (تهران، ۱۳۷۰)، *مثل‌ها و حکمت‌ها در اشعار شاعران از قرن سوم تا یازدهم هجری* (تهران، ۱۳۷۱) و ده هزار مثل فارسی ابراهیم شکورزاده، فرهنگ عامه‌شناس خراسانی (مشهد، ۱۳۷۲). به علاوه، شمار بسیاری از فهرست‌های نسبتاً غیرعالمانه از ضرب‌المثل‌ها در سال‌های اخیر چاپ شده است نظیر *فرهنگ مثل‌ها و اصطلاحات متداول در زبان فارسی* (لندن، ۱۳۶۹)؛ تهران، ۱۳۷۲) یا *ضرب‌المثل‌های معروف ایران* (تهران، ۱۳۷۲).

تعداد بسیار تک‌نگاشتها و مقاله‌های ایرانیان در این حوزه با انتشارات اندک اروپاییان در تعارض است.<sup>۹</sup> جزوه آلول ساتن با عنوان *ضرب‌المثل‌های فارسی* (لندن، ۱۹۵۴) هنوز بسیار سودمند است؛ بیشتر از این حیث که نویسنده آن

خبرگی خود را در فرهنگ عامه با مقدمه‌ای به پس‌زمینه فرهنگی ضرب‌المثل‌ها همراه می‌کند؛ و نیز از دیگر تألیفات اروپاییان می‌توان به کتابی از خالق کوراوغلی اشاره کرد با عنوان «ضرب‌المثل‌ها، کلمات قصار و سخنان فارسی» (مسکو، ۱۹۷۳). و اثری از لویجی بونلی با عنوان "Detli Proverbiali Persiani" (۱۹۴۱). کتاب *ضرب‌المثل‌های فارسی - انگلیسی* اثر حییم (تهران، ۱۹۵۶) تا آنجا که به آثار فراهم آمده توسط ناشران و محققان ایرانی مربوط می‌شود، مدت‌های طولانی کتاب مرجع معیار محسوب می‌شده است. اخیراً احمد ابریشمی شماری از آثار مشابه را نام برده است که به کار مطالعات تطبیقی در این عرصه می‌آید.<sup>۱۰</sup>

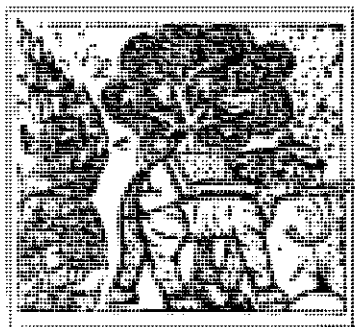
از جمله کوشش‌های اندک برای کشف عمق تاریخی ضرب‌المثل‌های لری در فارسی، پژوهش کتاب‌شناختی همراه با پیوسته‌هایی از تحقیقات محلی است که در اثری به نام *داستان‌ها و زبان‌های لری* از حمید ایزدپناه گردآمده است (تهران، ۱۳۶۲). در این کتاب نویسنده حدود شصت اثر را که برای پژوهش درباره ضرب‌المثل‌ها مفید است و از سده سیزدهم تا به امروز تألیف شده، فهرست کرده است. پنجاه و ششمین عنوان در فهرست او از دو مجموعه ضرب‌المثل سخن گفته است که محمدعلی حبل‌رودی<sup>۱۱</sup> نامی آنها را تألیف کرده است. این نویسنده اوایل سده هفدهم میلادی که بسیاری از آثار پژوهشی در ادب فارسی وی را نادیده گرفته‌اند،<sup>۱۲</sup> در خور بررسی بیشتری است تا تذکری شتابزده. درواقع، او با تألیف مجموعه کلاسیک مفصلی از امثال فارسی، آغازگر تحقیق منظم ضرب‌المثل‌شناسی در زبان فارسی و در دوره‌ای نسبتاً قدیمی است. او در این عرصه فردی ثق و صاحب رأی به شمار می‌آید. دانسته‌ها درباره زندگی او اندک است. احتمالاً اصل وی از مازندران در شمال ایران بوده است.<sup>۱۳</sup> نظیر معاصرانش او نیز ظاهراً جلب تمدن و رونق سرزمین هند در دوره اسلامی شده بوده است؛ هندی که در آن فارسی زبان دربار و ادبیات بود. حبل‌رودی خود متذکر شده است که آثارش را در دوره سلطنت عبدالله قطب‌شاه (حک ۱۰۸۳-۱۰۳۵) هنگام اقامت در گلکنده دکن که اکنون نزدیک حیدرآباد در جنوب هند است، نوشته است.

اولین مجموعه حبل‌رودی، *مجمع‌الامثال*، در ۱۰۴۹ تألیف شد. این اثر صادق کیا تصحیح کرده است (تهران، ۱۳۴۴) و درواقع تا به امروز تنها نسخه منقح و در

دسترس از اثری در باب ضرب‌المثل‌ها در ادبیات کلاسیک فارسی است. چنان‌که نویسنده در مقدمه یادآور شده، او فکر تألیف مجموعه امثال را به حضور در مجلس گفتگوی عالمانه‌ای مدیون است که در آن از این نکته سخن رفته که شاه عباس صفوی (که اصلاً ترک بود) دستور داده بوده است تا مجموعه‌ای از ضرب‌المثل‌های ترکی را جمع‌آوری کنند. مهماندار این مجمع ادبی یعنی محمدالخاتون وزیر، این نکته را یادآور شد که کسی نیز باید ضرب‌المثل‌های فارسی را جمع آورد و حبل‌رودی داوطلب شد به درخواست او این کار را به انجام رساند. او نخستین کسی بود که تمام مثل‌های در دسترس خود را گردآورد و سرانجام اولین اثر خود را که بنا بر نسخه ویراسته‌ای در بردارنده دو هزار و صد ضرب‌المثل است، تألیف کرد (با اکتساب قرائتها و اضافاتی از نسخ خطی مختلف). حبل‌رودی خود از پیش می‌دانست که گردآوری اسناد تنها نخستین گام است، زیرا فهم بسیاری از ضرب‌المثل‌ها بدون توضیحات بیشتر دشوار است و احتمالاً همه آنها با گذشت زمان غیرقابل فهم خواهد شد. به این ترتیب گام بعدی او پیرایش و گسترش اثر نخستین بود با افزودن داستان‌هایی که به کاربرد این مثل‌ها مربوط می‌شد. پس اثر بعدی با عنوان *جامع‌التمثیل یا مجمع تمثیل* را در ۱۰۵۴ پدید آورد. هر چند این کتاب بر طبق مقدمه جالب‌کیا، احتمالاً پرچاپ‌ترین اثر در زبان فارسی است،<sup>۱۴</sup> هیچ چاپ جدید یا منقحی از آن در دسترس نیست. نسخه‌های خطی هر دو اثر بسیار و قدیمترین آنها از سده هفدهم باقی مانده است.<sup>۱۵</sup> معذک هنوز نیز *جامع‌التمثیل* تنها در چاپ‌های ارزان و غیرعلمی و بازاری در بساط دستفروشان دوره‌گرد و کتابفروشان پیاده‌روها دیده می‌شود.<sup>۱۶</sup> باید به یاد داشت که چاپ در ایران تنها در نیمه اول سده نوزدهم پدید آمد<sup>۱۷</sup> و پس از مدت کوتاهی چاپ در شکل حروف متحرک. تا اوایل سده بیستم بیشتر کتابها به روش چاپ سنگی تولید می‌شد.<sup>۱۸</sup> براساس منابع، اولین چاپ *جامع‌التمثیل* به سال ۱۲۷۸ باز می‌گردد،<sup>۱۹</sup> اما خلیابا مشار در کتاب‌شناسی مفصل کتب چاپی فارسی از نسخه‌های یاد می‌کند که دو سال پیشتر از این تاریخ و در ۱۲۷۶ چاپ شده بوده است.<sup>۲۰</sup> در اینجا ذکر این نکته خالی از فایده نیست که اسناد کتاب‌شناختی کتاب‌های چاپی در اوایل سده نوزدهم در ایران حتی امروزه نیز بسیار کم و پراکنده است و احتمالاً این وضع ادامه خواهد



حمله شاه بلخ قرار می‌گیرد، زنه‌ار داوطلب می‌شود تا اوضاع را بررسی کند. شاه از نقشه زیرکانه او بسیار خوشنود می‌شود و موافقت می‌کند که پس از بازگشت موفقیت‌آمیز دخترش را به او بدهد و به نشان عهد خود، انگشتری گرانقیمتی به او می‌دهد. در راه کاروان زنه‌ار را دزدان قطاع‌الطریق غارت می‌کنند اما او با وانمود کردن به اینکه درویشی سرگردان است، خود را نجات می‌دهد. او خود را دزدی معرفی می‌کند که با هدایت خضر اصلاح شده و برای اثبات داستانش انگشتر شاه را نشان می‌دهد و مدعی می‌شود خضر آن را به او داده است.<sup>۲۳</sup> رئیس دزدان به شدت تحت تأثیر داستان زنه‌ار قرار می‌گیرد و می‌پذیرد به او کمک کند تا او نیز انگشترش را در عوض به او بدهد. سپس زنه‌ار شاه بلخ را می‌فریبد تا به دزدان که آنان را آگاهانده حمله کند. راهزنان سپاهیان شاه بلخ را از میان برمی‌دارند و قلمرو زنه‌ار در امان می‌ماند. (صص ۷۴-۶۸)<sup>۲۴</sup>



۳. گ ۴۵ رو (۱۰/۱۸۸۷ سانتی‌متر): فیلی که پرنده‌ای را تهدید کرده بود که خانه وی را با نهادن تنه خود به درخت و فشار دادن و از ریشه کندن آن، ویران خواهد کرد مورد حمله لشکری از پشه‌ها قرار می‌گیرد و کور می‌شود. ضرب‌المثل این تصویر، «پشه چو پر شده، بزند قیل را» است که بیان‌کننده این نظر است که دشمن ضعیف اما باهوش می‌تواند بسیار خطرناک باشد. (صص ۹۱-۸۹)<sup>۲۵</sup>



۴. گ ۴۸ رو (۱۰/۰۷۷۷ سانتی‌متر): شاه ضمن شکار در صحرا دختری را می‌بیند که مرد خسیسی او را در حالی که دستش را به جرم دادن صدقه بریده در

به پایه حماسه ملی ایرانیان، شاهنامه (که حدود سی نسخه چاپ سنگی مختلف از آن به چاپ رسیده بود) نرسیده است. چاپ سنگی ناشران را قادر ساخت کتابهایی با بهای نسبتاً متوسط در مقایسه با نسخ خطی گران و گاه بسیار قیمتی، که خاندان سلطنتی یا دیگر حامیان ثروتمند دستور تهیه آن را می‌دادند، تهیه کنند. کتابهای چاپ سنگی در عین حال کیفیتی متوسط داشتند. به علاوه هرچه کتابهای بیشتری فروخته می‌شد و برای پاسخ به تقاضای خوانندگان مجدداً تولید می‌شد، از کیفیت آنها کاسته می‌گردید. مروری کلی بر چاپهای سنگی مؤید این روند است و روشن‌کننده این نکته که چرا قدیمیترین چاپهای شناخته شده از جامع التمثیل (۱۸۵۲ / ۱۲۶۹) بیشترین تعداد تصاویر (سی و سه عدد) را در تمام نسخ شامل می‌شود. این چاپها همچنین بالاترین کیفیت تصویرگری را از لحاظ درونمایه و توجه به کار نقاشی داراست.

همانند اکثریت تصاویر چاپ سنگی، هویت هنرمندی که اجرای تصاویر را برعهده داشته، مبهم است: تنها یک تصویر امضای فردی به نام محمود خوانساری را دارد (تصویر شماره ۹،<sup>۲۶</sup> با وجود این سبک این تصویر خاص تنها در یک مورد دیگر (شماره ۶) دیده می‌شود و با سبک تصاویر دیگر تفاوت بسیار دارد، به طوری که به نظر نمی‌رسد این هنرمند بیشتر از تصاویر اندکی را ساخته باشد (احتمالاً تصاویر شماره ۲ و ۳). این کاملاً امری شایع بود که اغلب پیش از یک هنرمند در تصویرگری کتاب خاصی شرکت داشته باشند. در این مورد نشانه‌های قطعی در سبک و اجرای جزئیات وجود دارد که نشان می‌دهد استاد تصویرگر، میرزا علی قلی خوبی بوده است که بین سالهای ۱۲۶۳ تا ۱۲۷۱ / ۱۸۴۷ تا ۱۸۵۵ فعالیت داشته است.<sup>۲۷</sup> فهرست زیر، لیست کاملی از سی و سه تصویری است که در نسخه ۱۲۶۹ جامع التمثیل آمده است.<sup>۲۸</sup>



۱. گ، رو، ۲۰ (۱۰/۱۸۶۰ سانتی‌متر): مرد جوانی بر درختی و در جایی امن شیری را نظاره می‌کند که دزدی را می‌درد که در تعقیب او بوده است. در منتهی‌الیه چپ، زن جوانی که دزد او را اسیر کرده بود، به این صحنه می‌نگرد و با حیرت انگشت خود را به دندان می‌گزد. این تصویر مربوط به داستان ضرب‌المثل «اول رفیق و بعداً طریق» است.<sup>۲۹</sup> (صص ۵۷-۶۱ نسخه چاپی)

۲. گ ۳۷ رو (۱۰/۱۰۴۰ سانتی‌متر): راهزنان به پادشاه بلخ و سپاه او حمله می‌کنند. داستان مربوط به «انگشتر زنه‌ار» است. زنه‌ار پسر باهوش وزیر شاه فارس است. چون قلمرو پادشاهی مورد تهدید

مجدد دچار می‌شود (صص ۱۸۳-۱۷۹) AT 1510 : بزرگ بانوی افسوس (صص ۲۰۳-۲۰۱) z 1152 : شاهد نمی‌تواند با لحن تهدید سخن بگوید: بی‌اعتبار (صص ۴۱۲-۲۱۷) AT 881 : نجابتی که مکرراً به اثبات می‌رسد (صص ۲۲۸-۲۱۸) AT 150 : پند رویاه (پرنده) (صص ۲۸۴-۲۸۱)<sup>۳۰</sup> B16.1 J : به عقل درآمدن شاه با گفتار ساختگی پرندهگان<sup>۳۱</sup> AT 567 : مرغ سعادت (صص ۳۲۴-۳۲۹) AT 934 : پیشگویی مرگ (صص ۳۳۹-۱۵۲۵k AT : شاه‌گدایان (صص ۳۵۰-۳۴۱)<sup>۳۲</sup> AT 1351 : مسابقه سکوت (صص ۳۶۳-۳۵۹)<sup>۳۳</sup> AT 2031c : مردی برای دخترش در جستجوی همسری است که تواناترین موجودات است (صص ۳۷۹-۳۷۷). AT q16c : شاهین (اسب) و آب زهراگین (صص ۴۱۳)<sup>۳۴</sup> AT 178a : یولین و سگ او (براهمن و موش مارخور) (صص ۴۱۶-۴۱۵)<sup>۳۵</sup>

حلقه پیوند میان داستان و ضرب‌المثل یا جمله قصار همیشه نزدیک نیست. اغلب، و به طور فزاینده‌ای از نیمه دوم کتاب به بعد، نویسندگان داستانهایی را در ارتباط با تعداد معینی از ضرب‌المثلها و یا پس‌زمینه‌ای خاص نقل می‌کنند. به این طریق، جامع التمثیل نه تنها یک اثر بی‌همتای ملی بلکه سند مهمی برای افسانه‌های عامیانه در سطحی بین‌المللی است.

مباحث طرح شده تنها مقدمه‌ای اجمالی بر پژوهشی اساسی درباره ضرب‌المثلهاست که از سوی پژوهشگرانی صورت می‌گیرد که به زبان اصلی این داستانها تسلطی ندارند. مع‌ذک هدف اصلی از این نوشته، دادن اطلاعات درباره نسخه خاصی از کتاب جامع التمثیل است. نسخه‌ای که در کنار ضرب‌المثلها نه تنها داستانهای آنان را ذکر کرده، بلکه تصاویری نیز به آن افزوده است.

بیشتر چاپهای ایرانی جامع التمثیل (برعکس چاپهای هندی این کتاب) مصورند و دست کم هشت تصویر در آنها دیده می‌شود (نسخه ۱۳۲۱ و ۱۳۳۳). گرچه چاپ سنگی در ایران از همان ابتدا برای بازتولید متون به روشی نزدیک به دست‌نوشته نسخه خطی به کار گرفته شد، اما طولی نکشید که ناشران بر امکان پیوند میان نوشته و تصویر آگاهی یافتند. چنان‌که از ۱۲۵۹ که تاریخ تولید اولین کتاب چاپ سنگی مصور در ایران است، شمار بسیاری از آثار ادبی همراه با تصاویر تولید شد. بیشتر این کتابها موضوعات مورد پسند و ذوق عامه را شامل می‌شد، نظیر آثار کلاسیکی چون شاهنامه فردوسی، خمسه نظامی، کلیات سعدی، اسکندرنامه یا معادل اسلامی آن حمزه‌نامه؛ علاوه مصیبتنامه‌های مذهبی و سرانجام روایات گوناگون داستانهای عامه‌پسند.<sup>۳۸</sup> باتوجه

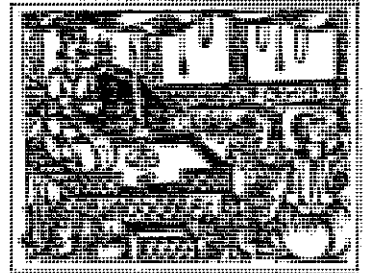
به متون چاپ سنگی بر جا مانده، جامع التمثیل در سده نوزدهم مطمئناً اثری پخواننده بوده است هرچند محبوبیت آن داشت زیرا بسیاری از کتابهای تولید شده در آن سالها اکنون در دسترس نیست. کتب بسیاری، به‌ویژه آنان که سرگرم‌کننده بودند در زمره عناوینی نبوده‌اند که به‌طور طبیعی در کتابخانه‌های پژوهشگران یا مؤسسات گردآمده باشند. آن نوع ادبیاتی که به سادگی اسباب شادی را فراهم می‌کردند و مردم آنان را کلمه به کلمه آنقدر می‌خواندند تا سرانجام به کلی پاره و گسیخته شوند. در هر حال، چاپهای سنگی به‌طور معمول در شمارگان سیصد تا پانصد نسخه پیش از آنکه سطور نقش بسته روی نمونه سنگی از بین برود، تولید می‌شدند. یا در نظر گرفتن این واقعیتها، وضعیت برخی نسخ چاپ سنگی نایاب بسیار نزدیک به وضع نسخه‌های خطی است. به هر صورت صاحب این قلم توانسته است دست کم سه نسخه پیشتر از نسخه مورد اشاره مشار را پی بگیرد. این نسخه‌ها به احتمال بسیار نسخه اصلی متعلق به سال ۱۲۶۹ است.<sup>۳۱</sup> (چاپهای بعدی مربوط به تاریخ ۱۲۷۳<sup>۳۲</sup> و ۱۲۷۵ است).<sup>۳۳</sup>

رواقع، جامع التمثیل بیش از روایتی پیراسته از مجمع‌الامثال است و باید آن را اثری روی هم رفته متفاوت لحاظ کرد، هرچند فکر اولیه آن از پژوهش پیشین مایه گرفته است. برخلاف روش مجمع‌الامثال، حبله‌رودی در جامع التمثیل داستانها را فقط در جاهایی که می‌توانسته به ضرب‌المثلها نیفزوده است بلکه هر جا که ممکن بوده گلچینی از ضرب‌المثلها ارائه می‌دهد. ضرب‌المثلها در بیست و هفت باب به صورت الفبایی مرتب شده است،<sup>۳۴</sup> ضمن آنکه عناوین خاصی در فصول جداگانه به‌طور مفصلتری مورد بررسی قرار گرفته‌اند. این فصول استادانه (درباره بخل، توکل، ثواب و غیره) بر کیفیت اخلاقی اثر حبله‌رودی تأکید می‌کنند که با افزودن خلاصه تفسیرگرانه بسیاری از داستانها بر آن تأکید بیشتری شده است. در ابتدای برخی حکایات می‌خوانیم که «ای عزیز این مثل برای آن آوردم که بدانی...» حبله‌رودی شمار بسیاری از داستانهای عامیانه را نقل می‌کند،<sup>۳۵</sup> داستانهایی همچون روایات شرقی از شاه یک‌ساله که برای آینده تدارک می‌بیند.<sup>۳۶</sup> یا مردی در چاه و در محاصره مخاطرات که بازپچهای او را تسلی می‌دهد. هر دو داستان را در ادبیات حکمی عامیانه مغرب زمین تحت عنوان برلعام و بوداسف می‌شناسند.<sup>۳۷</sup>

افزون بر شمار بسیاری از داستانهای اخلاقی و حکمی برگرفته از ادب فارسی و عربی، زمینه داستانهای جامع التمثیل در طبقه‌بندی بین‌المللی قصه‌های عامیانه عبارت‌اند از:

976 : کدام کار نجیبانه‌تر است؟ (صص ۵۵-۴۹)<sup>۳۸</sup> 960a : لک‌لک ابقوس (صص ۵۷-۵۶)<sup>۳۹</sup> L 315.5 : چکاوک باعث سقوط فیل از پرتگاه می‌شود (صص ۹۱-۸۹) AT 888a : حصیرباف (صص ۱۴۰-۱۳۲)<sup>۴۰</sup> AT 1286a : کشتار مهلک حشرات (صص ۱۷۹-۱۷۷)<sup>۴۱</sup> AT 155 : مار ناسپاس به اسارت

بیابان رها کرده است. برخلاف متن داستان که در آن دست راست دختر بریده شده، تصویرگر در تصویر دست چپ را بریده نشان می‌دهد. داستان در مذمت بخل و ستایش صدقه دادن است: زن جوان عاقبت با پسر شاه ازدواج می‌کند و دست او به‌طور معجزه‌آسایی ترمیم می‌شود. (صص ۹۹-۹۵) ۲۶



۵ گ ۴۹ رو (۱۰/۱۷/۸) سانتی‌متر: به همان داستان مربوط است: زن جوان در حضور شوهرش به سبب از دست دادن دستهایش ماتم و زاری می‌کند.



۶ گ ۵۸ پشت (۱۰/۰۸/۸) سانتی‌متر: داماد پرهیزکار و پدر عروس، عروس را ملاقات می‌کنند که (در یک معنی و بیان تمثیلی) در برابر شوهر آینده‌اش کور، کر و لال توصیف شده است. داستان رحمت و خصلت دینی (ثواب) رفتار پرهیزکارانه را بیان می‌کند. (صص ۱۱۸-۱۱۷)



۷ گ ۶۰ رو (۱۰/۷/۱۰) سانتی‌متر: زن جوانی فروشنده‌ای را که با فریب به منزلش کشانده است تهدید می‌کند تا خواسته‌ی او را برآورده کند. فروشنده از انجام نیت زن خودداری می‌کند و سرانجام موفق به فرار می‌شود. خداوند به پاداش پرهیزکاریش بوی خوشی به او عطا می‌کند که همیشه از بدنش به مشام می‌رسیده است. (صص ۱۱۹-۱۱۸)

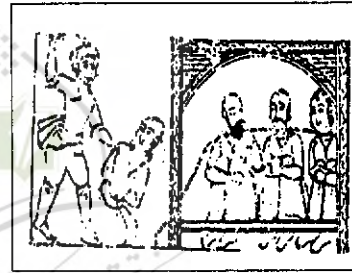


۸ گ ۶۳ پشت (۱۰/۰۶/۱) سانتی‌متر: دزدان جوان از دزد پیری که حرفه خود را کنار گذارده، تقاضا می‌کنند به آنان پندی دهد. داستان را دزد دیگری ادامه

می‌دهد؛ داستانی که خصلت مهمان‌نوازی را به‌طور استادانه‌ای با ضرب‌المثل جایی که نمک خوردی نمکدان مشکن بیان می‌کند. (صص ۱۲۸-۱۲۵) ۲۷



۹ گ ۶۴ پشت (۱۰/۱۸/۰) سانتی‌متر: پایان همان داستان را تصویر می‌کند. دزد متوجه می‌شود که مالک کاروانسرا به دزدی و مخفی کردن کالاها متهم شده است. از آنجا که او دزدی درستکار است بر طبق ضرب‌المثل «دزد باش و مرد باش» ۴۸ تصمیم می‌گیرد از مجازات بیگناهی ممانعت کند. پس هویت خود را آشکار و به اعمال خود نزد شاه اعتراف می‌کند و اعلام می‌دارد که می‌خواهد اشیای دزدی را تحویل دهد. سپس وانمود می‌کند که آنها را در چاه عمیقی داخل قلعه کاروانسرا مخفی کرده است. او موفق می‌شود از راهی زیرزمینی فرار کند.



۱۰ گ ۶۹ رو (۱۰/۶/۵/۲) سانتی‌متر: شاهزاده‌ای در سردابه‌ای زیرزمینی اسیر است و فرار است قصاب یهودی جنایتکاری سر او را از تن جدا کند. او با اعتراف به اینکه خود نیز یهودی است ۴۹ و نیز با نشان دادن مهارتش در بافت حصیر از مرگ نجات می‌یابد؛ بر اساس ضرب‌المثل «حرف مرد زینت اوست». (صص ۱۴۰-۱۳۰) ۵۱



۱۱ گ ۷۰ پشت (۱۰/۱۶/۸) سانتی‌متر: پایان همان داستان را تصویر می‌کند: شاهزاده را پیدا می‌کنند و نجات می‌دهند. در حالی که در حضور خلیفه، یهودی و دو غلام سیاه او در شرف اعدام هستند.



۱۲ گ ۷۵ پشت (۱۰/۸/۱) سانتی‌متر: به شاهزاده‌ای درس خاموشی داده می‌شود:

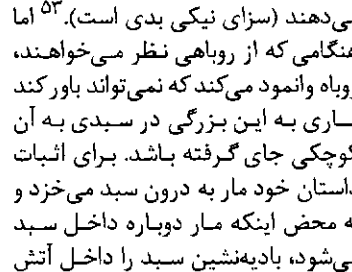
در حالی که طوطی‌ای اسیر شده است زیرا نتوانسته زبان خود را نگاه دارد. (طوطی از زبان خود در بند افتاد). ۵۱ پس از روزها سکوت، شاهزاده سرانجام سخن می‌گوید. (صص ۱۵۰-۱۴۴، به‌ویژه ۱۴۷-۱۴۸)



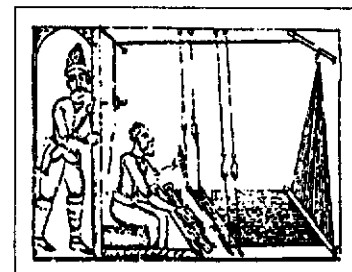
۱۳ گ ۹۰ رو (۱۰/۵/۲) سانتی‌متر: پادشاهی صاحب میمونی است که او را تربیت کرده است تا هنگامی که او و همسرش در خوابند مواظب ایشان باشد. شی میمون مارمولک زهرآگینی را روی سینه شاه می‌بیند که می‌خواهد به وی صدمه بزند. میمون با خنجر شاه به حیوان حمله می‌کند. دزدی که او نیز مشغول پاییدن زوج خفته است مداخله می‌کند و به شاه توضیح می‌دهد که «دشمن دانا به از نادان دوست». (صص ۱۷۹-۱۷۷) ۵۲



۱۴ گ ۹۲ رو (۱۰/۸/۶) سانتی‌متر: بادیه‌نشین ماری را از سوختن در آتش نجات می‌دهد. او را در کیسه کوچکی گذارد و با خود به نقطه امنی می‌برد. هنگامی که می‌خواهد او را آزاد کند مار درصدد کشتن او برمی‌آید و با او محاجه می‌کند که دشمنان هرگز نمی‌توانند دوست شوند. آنان گاو را حکم قرار می‌دهند اما گاو نیز از مار پشتیبانی می‌کند زیرا دریافته است که در میان نوع بشر اعمال خوب را با بدی پاداش می‌دهند (سزای نیکی بدی است). ۵۳ اما هنگامی که از روپاهی نظر می‌خواهند، روپاه وانمود می‌کند که نمی‌تواند باور کند ماری به این بزرگی در سیدی به آن کوچکی جای گرفته باشد. برای اثبات داستان خود مار به درون سبد می‌خزد و به محض اینکه مار دوباره داخل سبد می‌شود، بادیه‌نشین سبد را داخل آتش می‌اندازد. ضرب‌المثل این داستان چنین است: «دشمن هرگز دوست نگردد چغندر گوشت». (صص ۱۸۲-۱۷۹) ۵۴



۱۵ گ ۹۵ رو (۱۰/۷) سانتی‌متر: دزدی پشت در کارگاه بافنده‌ای که زری گرانقیمتی را می‌بافد به استراق‌سمع مشغول است. بافنده همواره به خود نهیب



۱۸ گ ۱۰۸ پشت (۱۰/۷/۹) سانتی‌متر: غلام ترکی که همسر زیرک

می‌زند که زبانش را نگاه دارد. دزد شگفتزده از نگرانی بافنده فردا وی را پنهانی همراهی می‌کند تا وقتی که بافنده پارچه زری را به شاه تقدیم می‌دارد. بافنده در جواب این سؤال شاه، که زری برای چه منظوری مناسبتر است، پاسخ می‌دهد که برای پوشاندن تابوت شاه. هنگامی که پادشاه خشمگین تهدید می‌کند که بافنده را به سختی مجازات خواهد کرد، دزد وساطت می‌کند. داستان این ضرب‌المثل را تصویر می‌کند که «زبان سرخ سرسبز می‌دهد بر باد». (صص ۱۹۸-۲۰۱) ۵۵



۱۶ گ ۱۰۲ رو (۱۰/۶/۸) سانتی‌متر: نگرانی در اصفهان موظف می‌شود از جسد دزد مشهوری بر دار سه شب پیاپی مواظبت کند و اگر قصور ورزد و جسد ناپدید شود او خود به دار آویخته خواهد شد. هنگامی که در شب نخست جسد دزد را می‌دزدند، نگهبان با پریشان‌حالی در اطراف سرگردان می‌شود و در این موقع زنی را می‌یابد که بر شوهر تازه درگذشته‌اش سوگواری می‌کند. او در حالی که زن زیبای جوان را دلداری می‌دهد، وی را برای ازدواج دوم متقاعد می‌کند.



۱۷ گ ۱۰۲ پشت (۱۰/۱/۶/۱) سانتی‌متر: ادامه همان داستان: برای نجات زندگی نگهبان، بیوه جوان پیشنهاد می‌کند شوهر مرده‌اش را نبش قبر کنند و او را به جای دزد به دار آویزند. او حتی ریش شوهر مرده‌اش را می‌تراشد تا او را همانند دزد بدون ریش کند. هنگامی که ماجرا خامه‌ی می‌پذیرد، زن بی‌وفا را همان نگهبان به‌سختی مجازات می‌کند. او زن را دست بسته، برهنه و بدون غذا به حیوانات وحشی در بیابان می‌سپارد. ضرب‌المثل ضدزن مربوط به این داستان عبارت است از: «زن پارسا در جهان ناسازگار است». (صص ۲۰۱-۲۰۳) ۵۶

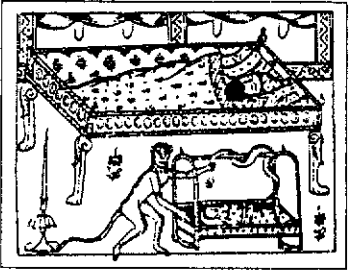


۱۸ گ ۱۰۸ پشت (۱۰/۷/۹) سانتی‌متر: غلام ترکی که همسر زیرک

افسانه‌ای عنقا که خدا او را در زمان موسی آفرید. این ضرب‌المثل درباره‌ی چیزی به کار می‌رود که بسیار نایاب است و نمی‌توان آن را دید همانند (وجود عنقا). (صص ۲۸۶-۳۸۵)



۳۰. گ ۲۱۴ رو ۱۰/۱×۸/۶  
سانتی‌متر): باز باهوش مانع می‌شود تا شاه شیرهای را که قصد خوردن آن را داشته بنوشد. تنها پس از کشتن باز که ظاهراً خیرسر به‌نظر می‌رسیده، شاه درمی‌یابد که شیره‌ی درخت از سم مار مرده‌ای که بالای صخره‌ای چنبره زده مسموم شده است. این داستان و داستان بعدی در ستایش حوصله داشتن است، بدان‌گونه‌که در این ضرب‌المثل آمده است یک صبر کن و هزار افسوس مخور. (صص ۴۱۳-۵۸)



۳۱. گ ۲۲۲ رو ۱۰/۴×۴  
بوزینه‌های اهلی ماری را که نزدیک است کودک خفته در گهواره‌ای را نیش بزند، می‌کشد. هنگامی که پدر کودک بیدار می‌شود از دیدن صحنه دچار سوءتفاهم شده و با عصبانیت میمون را که فکر می‌کرده کودک را کشته است، می‌کشد. (صص ۴۱۶-۴۱۵)



۳۲. گ ۲۲۲ رو ۱۰/۴×۲  
پسر لقمان حکیم زیر درختی می‌خواهد در حالی که همسفر پیر وی ماری را که می‌خواسته مرد خفته را نیش بزند با چوبدستی می‌کشد. این صحنه به حکایتی طولانی مربوط به کلمات قصار و ضرب‌المثل‌های لقمان مربوط است. (صص ۴۴۷-۴۲۲)

می‌توان پذیرفت که میرزا علی‌قلی خوبی هنرمند اصلی مصورساز جامع‌التمثیل است. او جمعاً بیست و هفت داستان را برای تصویرگری انتخاب کرده است. شش داستان با دو تصویر تزئین شده است. فهمیدن انگیزه هنرمند در گزینش این داستانها یا صحنه‌های خاص برای تصویرگری در میان دیگر داستانها و صحنه‌ها اگر غیرممکن نباشد، دشوار



را از لانه‌اش بردارد. ماری او را می‌گزرد و او می‌میرد و جسدش در حوض زیر درخت می‌افتد. (صص ۳۳۹)



۲۶. گ ۱۷۹ رو ۱۰/۲×۲  
بازرگان جوانی عاشق دختر فقیر زیبایی می‌شود. او می‌فهمد که پدر دختر عباس دوس، شاه‌گدایان اصفهان است که بسیار ثروتمند و به شغل خود مفتخر است. دختر به شرطی به عقد او در می‌آید که او نیز پیشه‌گدایی اختیار کند. از آنجا که بازرگان در عشق خود ثابت قدم است، شرط را می‌پذیرد و سرانجام تا آنجا در گدایی استاد می‌شود که حتی از انتظار پدر زن خود نیز فراتر می‌رود. تصویر نمایشگر مجلس سرگرم کردن مرد جوان و پدر پیر دختر است که به تماشای رقص دختر سرگرم‌اند. (صص ۲۸۴-۲۸۱)



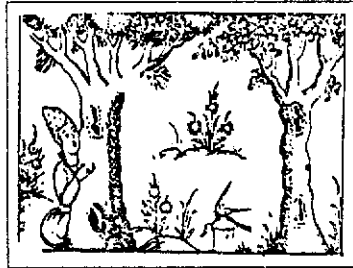
۲۷. گ ۱۸۲ رو ۹/۸×۶/۲  
نیمه‌بعدی همان داستان: مرد جوان و همسر نوعروسش از ازدواج خود لذت می‌برند. (صص ۲۸۹-۲۸۵)



۲۸. گ ۱۸۸ پشت ۱۰/۱×۵/۸  
سانتی‌متر): داستان درباره‌ی مکرزنان است: زن مکاری عاشق خود را در صندوقی مخفی می‌کند و وانمود می‌کند که کلید نزد شوهرش است و هنگامی که شوهر آماده است تا در صندوق را بگشاید او شرطی را به یاد شوهر می‌آورد که آنها با هم بسته بودند. شوهر آشفته از باختن شرط، حواسش پرت می‌شود. هنگامی که همسرش او را دل‌داری می‌دهد، مرد جوان موفق به فرار می‌شود. (صص ۳۶۲-۳۵۹)



۲۲. گ ۱۴۲ پشت ۱۰/۱×۶/۲  
سانتی‌متر): جوانی پرنده‌ای را که با غرور مدعی شده بود که هرگز به دام نخواهد افتاد، صید می‌کند. پس از اسارت، پرنده باهوش قول می‌دهد در برابر آزادی به جوان پندی دهد. داستان ردیلت طمع را بازگو می‌کند. (صص ۲۷۵-۲۷۴)



۲۳. گ ۱۴۴ پشت ۱۰/۱×۸/۲  
سانتی‌متر): سلطان محمود غزنوی ضمن شکار راهش را گم می‌کند و به خیمه‌ی پیرزنی می‌رسد که گاویش به‌طور معجزه‌آسایی شیر می‌دهد. هنگامی که شاه آزمونش را تهدید می‌کند گاو را برای خود بر خواهد داشت، شیر گاو قطع می‌شود. پس زمینه‌ی داستان درباره‌ی ظلم است. (صص ۲۸۹-۲۸۵)



۲۴. گ ۱۶۵ رو ۱۰/۱×۶/۹  
سانتی‌متر): درویش سرگردانی که نگران معاش خود است شاهینی را می‌بیند که به بچه کلاغ یتیم و کوری غذا می‌دهد. این صحنه موجب می‌شود که او دریابد که خداوند برای هر کس روزی‌ای تعیین کرده و این وظیفه‌ی هر کسی است که به آنچه خداوند برای او در نظر گرفته خشنود باشد: فضیلت قناعت. (صص ۳۲۷-۳۲۶)

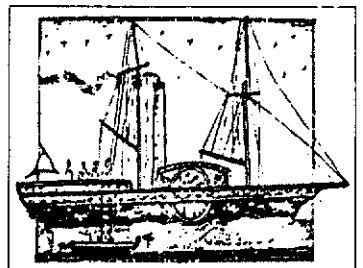


۲۵. گ ۷۷ رو ۱۰×۷/۹  
سانتی‌متر): پیشگویی سه‌گانه‌ی مرگ (براساس قضا و قدر): در پانزدهمین سالگرد تولد، شاهزاده از درخت بالا می‌رود تا جوجه‌ای

بازرگان صاحب وی، به خواسته‌های هوس‌آلود او پاسخ نداده است، به دو طوطی بازرگان دو جمله می‌آموزد که همسر وی را متهم به خیانت می‌کند. از آنجا که بازرگان و همسرش ترکی (زبان مردم بلخ) نمی‌دانند گفتگوی دو طوطی تنها هنگامی آشکار می‌شود که گروهی از بازرگانان بلخ مهمان بازرگان می‌شوند. هرچند که در حالتی تهاجمی بازرگان نخست تصمیم می‌گیرد همسرش را بکشد، اندکی بعد نصیحت او را گوش می‌کند که بازرگان را ترغیب می‌کند بفهمد آیا طوطیها واقعاً به ترکی صحبت می‌کنند. از آنجا که آنها نمی‌توانند، مگر غلام آشکار می‌شود. هنگامی که غلام بار دیگر مدعی می‌شود که او خود شاهد خیانت همسر بازرگان بوده است، شاهینی که غلام خود او را نگاهداری می‌کرده چشم‌های وی را به دستور خداوند از کاسه‌ی می‌آورد. داستان نمونه‌ی حکایاتی است درباره‌ی زیرکی زنان.



۱۹. گ ۱۱۱ پشت ۱۰/۷×۷/۹  
سانتی‌متر): داستانی درباره‌ی زن زیرکی که بارها مورد بهتان واقع می‌شود. هنگامی که همسرش در سفر حج است، برادر شوهرش خواهان همسر زیبا و پرهیزکار می‌شود. خودداری زن از انجام خواسته‌های او منجر به مورد اتهام واقع شدن زن می‌شود. از آنجا که مرد از طریق رشوه نتوانسته شهادت چهار تن را بخرد، زن محکوم و سنگسار می‌شود. با اینکه او را تا کمر در خاک فرو کرده بودند ولی فرشته‌ای او را از هرگزندی حفظ می‌کند، سپس پادیه‌نشین او را نجات می‌دهد و به خانه‌اش می‌برد.



۲۰. گ ۱۱۴ رو ۱۰/۲×۶/۹  
سانتی‌متر): ادامه‌ی همان داستان، پس از تحمل تهمت‌های بسیار، زن زیرک بر عرشه‌ی کشتی متروکی به بصره می‌رسد. شاه درباریان خود را برای تحقیق در حال او می‌فرستد و سرانجام شوهر زن باز می‌گردد و از سرگذشت زن آگاه می‌شود و هر دو بار دیگر به یکدیگر می‌رسند. (صص ۳۹۹-۳۹۸)

Monumentum Georg Morgenstierne 2. Leiden 1982, 15-45, at 15.

۶ سعیدی سیرجانی، «دهخدا»، در: ایرانیکا، (۱۹۹۴).

۷ دربارهٔ انجوی بنگرید به: مارزلف، «انجوی شیرازی»، همان.

8. Marzolph, Folk Narrative and Folk Narrative Research in Post-Revolutionary Iran. In: *Middle East and South Asia Folklore Bulletin* 12,1 (1994) 8-12; id.: Seyyid Abolqāsem Engavi Širāzi (1921-1993) und das iranische Volkskundearchiv. In: *Fabula* 35 (1994) 118-124.

۹. برای مقالات فارسی پیش از ۱۹۷۹ بنگرید به: محمود زمانی، کابشناسی فرهنگ عامه و مردم‌شناسی ایران، (تهران، ۱۳۵۰)؛ فهرست مقالات مردم‌شناسی، (تهران، ۱۳۵۵).

۱۰. احمد ابریشمی، فرهنگ پنج زبانهٔ امثال و حکم: فرهنگ تطبیقی امثال و حکم فارسی با معادل‌های انگلیسی، فرانسه، آلمانی و اسپانیایی، (تهران، ۱۳۷۵)؛ فرهنگ‌های فارسی و انگلیسی، (تهران، ۱۳۷۶). من دستیابی به این مأخذ را مدیون دوستانگینان میدر هستم که با لطف بسیار مأخذ دیگری را هم به من معرفی کرد، یعنی فرهنگ نون‌گزیدهٔ معانی فارسی، (تهران، ۱۳۷۶). م. ه. رضوانیان نیز تعدادی مقاله دربارهٔ معانی فارسی به فرانسه منتشر کرده است از جمله: "L'Humour dans les proverbes persans".

In: *Proverbium* 14 (1969) 399-407; "Quelques Aspects de la psychologie des Iraniens à travers leurs proverbes", In: *Revue de psychologie des peuples* 24 (1969) 47-63; "Quelques Notes sur l'origine et la structure des proverbes arabiques". In: *Proverbium* 15 (1970) 516-517.

۱۱. نام خانوادگی نویسنده اغلب غلط نوشته می‌شود، قرایندهای مختلفی از جمله هیلرودی، جله‌رودی و جله‌رودی از آن شده است، برای مثال بنگرید به:

Ch. Rieu, *Catalogue of the persian Manuscripts in the British Museum*, vol. 2. London 1881 (reprint 1966), 773 b (Or. 1613); Arberry, A.J. *Catalogue of the Library of the India Office*, vol. 2.6: Persian books. London 1937, 230; Shcheglova, O.P.: Katalog litografirovannykh knig na persidskom jazyke v sobranii leningradsko go otdeleniya instituta vostokovedeniya AN SSR (A Catalogue of the lithographed Books in the persian language preserved at the Leningrad [now: St. Petersburg] Branch of the oriental institute of the soviet [now: Russian] Academy of sciences), vol. 2. Moscow 1975, no. 1491.

12. E.G. Browne, *A Literary history of Persia*, vol. 4: Modern Times (1500-1924). Cambridge 1959; J. Rypka, *History of Iranian Literature*. Dordrecht 1968; A. Schimmel, *Islamic Literatures of India*. Wiesbaden 1973;

ملک‌الشعرا بهار، سبک‌شناسی، ج ۲، (تهران، ۱۳۳۷)؛ سعید نفیسی، تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی، (تهران، ۱۳۴۳).

Mentioned by H. Ethé, *Neupersische literatur*. In: W. Geiger, H. Kuhn, (edd.), *Grundriss der iranischen philologie*, vol. 2. Strassburg 1896-1904, 212-368, bier 351;

ذبیح‌الله صفا، تاریخ ادبیات در ایران و در لغت‌روا زبان فارسی، ج ۲ و ۳، (تهران، ۱۳۷۱).

۱۲. محمدعلی جله‌رودی، مجمع‌الامثال، ویراستهٔ صادق کسبیا، (تهران، ۱۳۴۴)؛ گفت‌گویی که از جله‌رودی از نام رود هینه در سازندگان که از

نیمهٔ بالایی تصویر است، در همین حال قورباغه‌ها با شیبی که به محل فیل منتهی می‌شود، در سمت چپ تصویر قرار دارند. برعکس این تصویر قابل فهم و همراه با جزئیات در این نسخهٔ خاص، در تمام نسخه‌های بعد در تصویر این صحنه قورباغه‌ها در سرآشویی و بسیاری از جزئیات دیگر حذف شده‌اند. این تصاویر فیل را در حالی که مهاجمانه به درخت نزدیک می‌شود نشان می‌دهد (نسخه‌های ۱۲۷۲، ۱۲۷۶/۱۲۷۶، ۱۸۵۹، ۱۸۵۹). در حالی که در چاپ‌های متأخرتر عناصر صحنه بازهم تقطیل یافته تا حد تصویر فیلی که پشه‌ها او را مورد حمله قرار می‌دهند (نسخهٔ ۱۸۷۶/۱۲۹۳) یا فیلی که با پرند در چشم‌انداز بازی برخورد می‌کند (نسخهٔ ۱۹۰۳/۱۳۲۱، ۱۹۰۳/۱۳۲۳).

شاید این نکته مورد تردید قرار گیرد که هنرمند در تمام موارد توانسته است صحنه‌های اساسی داستانها را برای تصویرسازی انتخاب کند، اما تصاویر او بر جنبه‌های خاصی دلالت دارد. این سبک، ساده و بسیار مختصر است. ضمن توجه ویژه به جزئیات نظیر گل‌ها، طرح فرش‌ها، نقاشی با پیکرتنگاری حالات خاصی را نشان می‌دهد (نظیر داستان پیش‌گفتهٔ «انگشت حیرت»). هنرمند خود را بر ضرورتها متمرکز می‌کند ضمن آنکه آگاهانه تزیینات اضافی را که ممکن است توجه بیننده را از نکات اصلی و درک پیام مسلط تصویر بازدارد، نادیده می‌گیرد. از این نظر تصاویر کتابهای چاپ سنگی ایران شبیه به کنده‌کاری روی چوب در اروپای قرون وسطی نیست. در واقع برخی از ضرورت‌های سدهٔ نوزدهم در کتابخانه‌های اروپا این کتابها را، آثاری مصور با کنده‌کاری‌های جذاب روی چوب و گاه مس، ذکر می‌کند. تصاویر چاپ سنگی به نوعی شبیه به روش تقطیل‌گرایانه‌ای است که در خود ضرب‌المثل‌های مربوط اعمال شده است: انتقال پیام «به‌طور خیلی مختصر» و تمرکز بر افسانه‌های سرمشق. مع‌ذلک، مقاله حاضر تنها برخی مفاهیم این سبک ویژهٔ تصویرسازی در چاپ سنگی را مطرح ساخته است. برای درک کامل آشننگی‌های تصاویر در این آثار، باید پیشینهٔ تاریخی، متون مرتبط، مفاهیم ذهنی، ارزشهای دینی و فنون تولید و تمام آنچه به پیدایش این سبک خاص تصویرسازی روایتگر مربوط می‌شود، مورد توجه قرار گیرد.

۱. م. ویکنز، مثل ۲، در فارسی، در دائرةالمعارف اسلام، ج ۶، (لیدن، ۱۹۹۱).

۲. پ. ن. براتوا، مثل ۳، در ترکی، همان.

۳. ر. سلهایم، مثل ۱، در عربی، همان، این مقاله به اثر دیگری از سلهایم متکی است:

Mathal. 1. In Arabic: *ibid.*, 815 b-825 b. The article is extensively supplemented by Sellheim, R.: Eine fünfte Mizelle zur arabischen sprichwörterkunde. In: *Oriens* 32 (1990) 463-475.

4. R. Sellheim, Die klassisch-arabischen Sprichwörter-sammlungen, insbesondere die des Abū 'Ubaid. 's-Gravenhage 1954 (revised Arabic translation by Ramadān 'Abdatauwāb entitled *Al-amthāl al-'arabiya al-gādīma*. Third printing Beirut 1404/1984).

5. D.N. MacKenzie, *Mataluna*. In:

مربوط به صحنهٔ جنگی تصادفی دانست و تصویر شمارهٔ ۶ نشان‌دهندهٔ هر ملاقاتی باشد که در داستانهای مشابه می‌تواند تصور شود. اما بیشتر تصاویر در برگزیدهٔ یک یا چند عنصر کلیدی است که آنها را به شیوه‌ای منحصر به فرد با داستانهای خاص خودشان مربوط می‌کند، هرچند که این عناصر کلیدی تنها برای کسانی که معلوماتی ابتدایی دربارهٔ داستان دارند، قابل تشخیص باشند. این نکته نسبت به دو گروه مختلف از تصاویر صادق است: از یک طرف تعداد بسیاری از تصاویر نکتهٔ مهمی از داستان را به تصویر می‌کشند که هرچند به بخشهای پیشین و پسین داستان مربوط نمی‌شود اما می‌توان بی‌هیچ ابهامی میان این تصاویر یا داستان خاصی پیوند برقرار کرد. از سوی دیگر، تصاویر دیگری به همان تعداد وجود دارد که وقایع را به شیوه‌ای آن چنان کامل فشرده کرده‌اند که گواهی بلاعراضی بر داستان مربوط است. این تأثیر بخشی به ساختار داستانها مربوط می‌شود که صحنه‌های خاصی را در بردارندهٔ همهٔ عناصر ضروری از پیش گفته شده در اختیار دارند. نمونه‌های عالی این نوع

تصویرگری در شماره‌های ۳، ۱۳، ۱۴، ۱۸، ۲۳، ۲۵ و ۲۷ دیده می‌شود. برای مثال تصویر شمارهٔ ۳ به داستان پشه‌هایی که فیلی را کور می‌کنند مربوط می‌شود. هنرمند صحنه‌ای را انتخاب کرده است که بتواند دلیل شعله‌ور شدن این حمله و نیز عواقب بعدی را نشان بدهد: پرند و آشیانه‌اش بر درخت در

می‌نماید. او ظاهراً علاقهٔ ویژه‌ای به داستانهایی داشته که نتیجه‌گیری و حکم اخلاقی قوی و روشنی را در بر داشته‌اند.

اگر میرزا علی‌قلی خوبی را هنرمند تصویرگر کتاب بدانیم، پس این کتاب مصور با توجه به سنت متأخر تصویرگری بیش از کتابهای دیگر متفاوت به نظر می‌رسد: کتابهای مصور شده توسط علی‌قلی خان نظیر شاهنامه (۱۲۶۷ - ۱۲۶۵ / ۱۸۵۰ - ۱۸۴۸)، خمسهٔ نظامی (۱۲۶۴ / ۱۸۴۸) یا هزار و یکشب (الف لیله ۱۲۷۲ / ۱۸۵۶) به وضوح سبکی را برای نسخه‌ها و چاپ‌های بعدی پدید آورد که تا حد بسیاری از حیث درونمایه و نیز در نحوهٔ ترسیم صحنه‌ها و اشیاء مورد تقلید واقع شده است. همچنین دربارهٔ جامع‌التمثیل، براساس تأثیر اولیهٔ آن بر نیروی داوروی خواننده، گرچه صحت و سقم آن باید در پژوهشی مفصل مورد تحقیق قرار گیرد، ظاهراً مصوران نسخه‌های بعدی چندان دنباله‌رو علیقلی خان نیستند بلکه بیشتر، آنان نسخهٔ متأخرتر جامع‌التمثیل (۱۲۷۲ / ۱۸۵۷) را که به سبک شاگرد علی‌قلی، میرزا حسن، تصویر شده است، به عنوان سرمشق کار برگزیده‌اند.

روشی که در آن هنرمند اساس داستان را در تصویرها فراچنگ آورده، متفاوت است. تنها تعداد اندکی از تصاویر حالتی عمومی و غیراختصاصی دارند به طوری که می‌توان آنها را در خدمت بیان داستانهای دیگری بیش از آنچه اختصاصاً برای آن کشیده شده‌اند، قرار داد. از این رو تصویر شمارهٔ ۲ را می‌توان



## انتشارات بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار

از ایرانشناسان شبه قاره

- احوال و آثار غلامعلی آزاد بلگرامی (قریباً منتشر می‌شود): به کوشش دکتر سید حسن عباس
- ادبیات فارسی در میان هندوان: تألیف دکتر سید عبدالله، ترجمهٔ دکتر محمد اسلم خان
- ارمغان ادبی (پژوهش‌های ادبی در زمینهٔ ادبیات فارسی): از دکتر یونس جعفری
- قند پارسی: جلد ۱ و ۲ (جلد دوم قریباً منتشر می‌شود): از نذیر احمد
- گفتارهای پژوهشی در زمینهٔ ادبیات فارسی: از دکتر امیر حسن عابدی
- مجموعه مقالات هادی حسن: از هادی حسن
- مقالات عارف در زمینهٔ ادبیات فارسی و نسخه‌شناسی (قریباً منتشر می‌شود): از دکتر عارف نوشاهی
- مکاتیب سنائی: به کوشش نذیر احمد

نشانی مکاتبه‌ای: تهران، تجریش، صندوق پستی ۴۹۱-۱۹۶۱۵

تلفن: ۲۷۱۷۱۱۴ - نمابر: ۲۷۱۷۱۱۵

مرکز پخش: نشر اساطیر، تلفن: ۸۸۲۱۴۷۳ - نمابر: ۸۳۰۱۹۸۵

۳۰. نیز تصویر شده است.  
43. W.Fauth. Chadir. in: EM2 (1979) 1206-1210.  
۴۴. دهخدا. امثال و حکم. چاپ سده. (تهران). ۱۳۵۲. ج ۱. صص ۳۰۸-۳۰۷. لغت ازبهره در فارسی به معنی «حمایت» است و دهخدا به سنت قدیمی و نمادین آویختن حلقه‌ای به کسی اشاره می‌کند تا بتوان از حمایت شخصی آن فرد قدرتمند بهره برد.  
۴۵. دهخدا (پانوش ۴۴). ج ۱. ص ۵۰۹. سلیمان حبیب. ضرب‌المثلهای فارسی - انگلیسی (تهران ۱۹۵۶). ۹۵.  
۴۶. دهخدا (پانوش ۴۴). ج ۲. ص ۵۷۹. حبیب (پانوش ۴۵). ۱۲۸.  
۴۷. حبیب. ۲۰۱.  
۴۸. تقیه در مذهب تشیع مجاز است.  
۴۹. حبیب. همان. ۱۲۵.  
۵۰. دهخدا. همان. ج ۲. ص ۱۰۷۷.  
۵۱. دهخدا. همان. ج ۲. ص ۸۱۴. حبیب. همان. ۲۰۸. غنیمی. مظهر و حکمتها در آثار شاعران. (تهران. ۱۳۷۱). ص ۳۷۷.  
۵۲. حبیب. همان. ص ۲۵۹.  
۵۳. دهخدا. همان. ج ۲. ص ۸۱۴.  
۵۴. دهخدا. همان. ج ۲. ص ۸۶۳. حبیب. همان. ص ۲۴۳.  
۵۵. بی‌احترامی نسبت به ریش مرد در فرهنگ ایرانیان مسلمان توهینی بزرگ محسوب می‌شود.  
۵۶. دهخدا. همان. ج ۲. ص ۹۲۲.  
57. D. Phillot, Some Current persian Tales, Collected in the South of Persia from Professional Story-tellers. In: Memoirs of the Asiatic society of Bengal 1, 18 (1906) 375-412.  
۵۸. حبیب. همان. ص ۴۵۳.

Marzolph, Die vierzig papageien. Das persische volksbuch cehel Tuti. Walldoff 1979. 21-22.  
37. J.-C. Schmitt, Hundes Unschuld. In: EM 6 (1990) 1362-1368.  
۳۸. بنگرید به:  
Marzolph, Bahram Gūr's spectacular marksmanship and the art of illustration in Qājār lithographed books. In: Festschrift E. Bosworth. ed. C.Hillenbrand. Leiden (in print).  
۳۹. بنگرید به: م. ع. کریمزاده تبریزی. احوال و آثار نقاشان قدیم ایران. ج ۳. (لندن. ۱۹۹۱). ۱۱۳۳.  
شماره ۱۱۸۵. به محمود خوانساری به عنوان هنرمندی در دوره مظفرالدین‌شاه (حک ۱۳۲۴-۱۳۱۳) اشاره می‌شود؛ شاهد نقل شده فاقد جزئیات برای تأیید است. از طرف دیگر، بازیل رابینس به نسخه چاپ سنگی به تاریخ ۱۳۲۳/۱۸۵۷ اشاره می‌کند که حاوی داستانهای سلیمان و موسی است و امضای میرزا محمود خوانساری را دارد.  
Basil Robinson ("The Tehran nizami of 1848 & other Qajar lithographea books". In: Islam in the Balkans/persian art and Culture in the 18th and 19th centuries. ed. J.M. Scarce. edinburgh 1979, 61-74, here 68).  
۴۰. برای بحث مفصل بنگرید به:  
Marzolph, Mirzā 'Ali-Qoli Khu'i, Master of persian lithograph illustration. In: Annali del Istituto orientale di napoli (in print).  
۴۱. نضویر به این مقاله ضمیمه شده است.  
۴۲. «انگشت تحریر» در شماره‌های ۱۰، ۱۸، ۲۳، ۲۴

آندواند:  
۲۵. صفحات ارجاعی در ارجاعات پس از این مربوط به نسخه چاپی توسط محمدحسن علمی (تهران. ۱۳۷۲) است.  
26. S. Thompson, *Motiv-Index of Folk-Literature*, vols. 1-6. Copenhagen 1955-1958 (henceforth = Mot.); Gier, A.: *Jahreskörchens* (henceforth = EM) 7. Berlin / New York 1993, 426-439.  
27. I. Lackner, Barlaam and Josaphat. In: EM 1 (1977) 1243-1252.  
28. A. Aarne, S. Thompson, *The Types of the Folktale. Classification and Bibliography*. Second Revision. Helsinki 1973 (henceforth = AT).  
29. C. Schmitt, *Kraniche de Ibykus*. In: EM 8 (1996) 331-334.  
۳۰. بنگرید به:  
Marzolph, *Typologie des persischen volkmärchens* [henceforth = Persian oicotype]. Beirut 1984. \*888 B.  
31. H.-J. Uther, *Fliege auf des Richters Nase*. In: EM 4 (1984) 1284-1290.  
32. Marzolph, *Lehren: Die drei L. des Vogels*. In: EM 8 (1996) 883-889.  
۳۳. بنگرید به:  
Marzolph, *Arabia ridens. Die humoristische Kurzprosa der frühen Abbasidenzeit im internationalen Traditionsgeflecht*, vols. 1-2. Frankfurt 1992, vol. 2, no. 414.  
34. Persian oicotype \*^525 K.  
35. Persian oicotype \*^325 B.  
36. Persian oicotype \*^78 C; see also

فیروزکوه سرچشمه می‌گیرد آمده است.  
۱۴. همان.  
۱۵. بنگرید به: منزوی. فهرست نسخ خطی فارسی. ج ۵. (تهران. ۱۳۴۹) شماره‌های ۳۵۴۹، ۳۸۴۳، ۳۸۴۴۰.  
۱۶. بنگرید به:  
Marzolph, *Dāstān-hā-ye šīrin*. Fünzig persische volksbüchlein aus der zweiten Hälfte des zwanzigsten jahrhunderts. wiesbaden 1994, no. XVII (32).  
۱۷. ویلم فلور. «چاپ» در: «ایرانیکا» مطبوعه در ایران. در: دایرةالمعارف اسلام، ج ۶  
18. O.P. Schcheglova, *Iranskaya litografirovannaya kniga* (Iranian Lithographed books). Moscow 1979.  
۱۹. ریو. ۷۷۴ ب: صفا، ج ۵، ۳.  
۲۰. خانیانیا مشار. فهرست کتابهای چاپی فارسی. ج ۲. ویرایش دوم. (تهران. ۱۳۵۱). ۱۴۸۹-۱۴۸۸؛ و نیز فهرست کتابهای چاپی فارسی از آغاز تا آخر سال ۱۳۵۴. ویراسته یارشاطر. ج ۱. (تهران. ۱۳۵۲). صص ۹۸۸-۹۸۹.  
21. Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Orientabteilung, shelfmark Zv 1675/120.  
22. Catalogue de la Bibliothèque Orientale de feu Charles Schefer. Vente Ernest leroux. paris 1899, no. 782 (= Library of the École des langues orientales, shelfmark QR II 1).  
۲۳. نسخهای در مجموعه شخصی.  
۲۴. از سی و دو حرف اتصال فارسی. چهار تا الحاقی به الفبای عربی است. از این چهار حرف به (ز) در جامع‌الاشیال نیرداخته. (ب) و (پ)، (ج) و (چ)، (ک) و (گ) به ترتیب در بخشهای مشترک با یکدیگر



III SAL (UK) LTD

دانشگاه تهران

## اولین نمایشگاه تخصصی کتب خارجی

- تنها نمایشگاه دائمی کتاب در ایران
- بیش از ۲۰۰۰ عنوان به نمایش دائم می‌باشد
- صدها عنوان جدید هر هفته ارائه می‌شود
- سالهای چاپ از ۱۹۹۸ تا ۲۰۰۲ براساس دلاری ۲۲۰ تومان
- خرید بدون محدودیت و برای عموم آزاد است
- خدمات اینترنت و اطلاع‌رسانی مجانی برای کتاب
- کاتالوگ ناشر
- قبول سفارش کتب از ناشرین معتبر
- کتب علمی، فنی، مهندسی و پزشکی در ۱۸۰ رشته به زبان انگلیسی چاپ اصلی

از نمایشگاه کتاب سال واقع در

خیابان انقلاب تقاطع ۱۶ آذر شماره ۱۰۹۳ دیدن فرمایید

تلفن دفتر: ۸۷۷۱۰۸۰ و ۸۸۸۸۳۲۲، فکس: ۸۸۸۰۶۰۰

تلفن فروشگاه: ۶۹۵۳۰۱۹ و ۶۹۵۳۰۱۸، فکس: ۶۴۱۷۳۵۷

EMAIL SHOP: Salteh2@hotmail.com

EMAIL OFFICE: Salteh1@hotmail.com



انتشارات خجسته منتشر می‌کند:

● ناصر فخرآرایی را گرداننده‌ی دیگری بطور مستقیم یا غیرمستقیم راهنمایی می‌کرده و او را از یک سو به حزب توده مربوط می‌ساخته و از سوی دیگر، از راه مدیر روزنامه پرچم اسلام به آیت‌الله کاشانی... نورالدین کیانوری

● بالاخره نفهمیدیم قضیه‌ی ترور پانزدهم بهمن چه بود و طراح آن که بود. البته دختر سرباغبان سفارت انگلیس، معشوقه‌ی ضارب بود. محمدرضا پهلوی

● عبدالله ارگانی بعد از گذشت پنجاه سال از واقعه‌ی پانزدهم بهمن ۱۳۲۷، سکوت را می‌شکند و با محمود تربتی سنجابی در مورد ترور شاه، به گفت‌وگو می‌نشیند که حاصل آن گفت‌وگو، کتابی است به نام

## پنج گلوله برای شاه

که انتشارات خجسته آن را منتشر کرده است.

نشانی: خیابان انقلاب، مقابل دبیرخانه دانشگاه تهران، بازارچه کتاب.

تلفن: ۶۴۶۰۲۸۳